

Vergelijkingen met de oude Sint Martinuskerk te Tongelre

Inhoudsopgave

Vergelijkingen met de oude Sint Martinuskerk te Tongelre.....	1
De oude Martinuskerk van Gerwen.....	1
De oude kerk van Gerwen, een bestaande overeenkomstige kerk.....	1
OUDE SINT-CLEMENSKERK.....	1
“Kerkelijke geschiedenis van het Bisdom van Breda, vierde deel”	1
altaar en zijaltaar.....	2
Armen.....	2
Broederschappen.....	2
bronnen.....	2
bouwmaterialen.....	2
kerkelijke attributen en meubilair.....	3
kerkelijke jurisdictie.....	4
kerkgebouw.....	5
kerkhof.....	5
klokken en uurwerk.....	6
pastoor en priesterschap.....	8
pastorie.....	8
toren.....	8
uitbreiding aan het kerkgebouw.....	9

De oude Martinuskerk van Gerwen

5 Er bestond al in 1220 een kerk in Tongelre. De voorganger van de huidige kerk, een laatmiddeleeuwse kruiskerk, stond iets ten zuidoosten van de huidige, aan het toenmalige dorpsplein/marktplein (anno 2008 is dat tussen de voormalige pastorie aan 't Hofke 3 en het woonhuis aan 't Hofke 5).

10 Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was als gevolg van gevechtshandelingen en onlusten grote schade aan de toenmalige kerk ontstaan. Een vermelding uit 1596 stelt dat het dak vrijwel geheel was vernield. Ook de bezittingen van de kerk waren geroofd. Deze kerk was van 1648 tot 28 februari 1796 in gebruik door protestanten.

15 Pastoor Cornelis van Kessel, die in 1886 was benoemd, vond de toenmalige kerk te klein en herstel (het gebouw verkeerde in slechte staat) te duur. Hij nam het initiatief voor de bouw van een nieuwe kerk, en kreeg in 1887 toestemming van het bisdom.

20 De oude kerk werd gesloopt in 1891. Bij de sloop werd geconstateerd dat het bovendeel van de kerk uit de 15^e eeuw dateerde; het deel eronder was gebouwd in Romeinse stijl en was nog ouder. Stenen van de kerk werden na de sloop gebruikt voor de verharding van wegen in de buurt, met name de Urkhovenseweg.

De oude kerk van Gerwen, een bestaande overeenkomstige kerk

[Tekst van het ANWB-bord bij de ingang:]

OUDE SINT-CLEMENSKERK

25 Tussen 1350 en 1400 werd hier een stenen zaalkerk gebouwd, die tussen 1420 en 1440 werd vervangen door een eenvoudige kruiskerk met een verdedigbare **westtoren**. Het inwendige van de toren en een deel van de noordzijde van het dwarsschip waarin een gedeelte van de vroegere ingang nog zichtbaar is, zijn nog van deze kerk. De huidige kerk van het basiliektype met drie traveeën dateert van van 1620. In de jaren 1887-30 1889 kreeg de kerk zijn neo-gotisch aanzien. Van 1648 tot 1798 werden hier protestantse erediensten gehouden. Tot 1969 in gebruik als Gerwense parochiekerk, thans in gebruik voor de erediensten van de St. Jozefstichting. Laatstelijk gerestaureerd in 1983. De kerk werd door Vincent van Gogh getekend in december 1883. De historicus Mgr. A.M. Frenken was hier pastoor van 1926-1956

Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden

Wat betreft de gesmolten klokken van de kerk van Deurne op 3 februari 1737 wordt verwezen naar opmerkingen m.b.t. de klok in Tongelre.

40 Notities uit het boek van Joannes Baptista Krüger

“Kerkelijke geschiedenis van het Bisdom van Breda, vierde deel” uit circa 1877.

altaar en zijaltaar

45 (b.) Een *altaar* beteekent een beneficie, doorgaans met den naam van *kapellanij*
bestempeld: er waren derhalve vele *kapellanijen*. [p. 44]
Er bestaat nog eene kast, zoodanig ingericht, dat zij gesloten zijnde, uiterlijk
slechts de gedaante van eene kast heeft, doch geopende zijnde, als altaar kan
gebruikt worden; de plaats is er nog in, waar de gewijde steen gelegen heeft. [p. 47]

Armen

[**Ossendrecht**] Bij de jaarlijksche prijsuitdeeling worden ten koste van de Edele
stichster, boeken aan de meisjes van de burgerklas en kleedingstukken aan de arme
meisjes uitgedeeld. [p. 88]

55 [**Rozendaal**] Het oude Godshuis is over eenige jaren geheel herbouwd en in hetzelfde is
eene 's Zondag-school opgericht, waarin 's Zondags 's namiddags meisjes, zoo van de
aanzienlijke, als van mindere klasse vergaderen en onderwijs genieten in de
Godsdienst. [...] Verder scholen, daar de armen voor niet geleerd worden in alwat zij
volgens hunnen staat noodig hebben. [p. 189]

Broederschappen

vereeniging van het Apostolaat des gebeds

O.L.V. Bijstand

O.L.V. van Kevelaar

65 Congregatie van O. L. Vrouw

Congregatie van de H. Familie, Aartsbroederschap van de H. Familie

H. Franciscus Xaverius

Gedurige aanbidding

Geestelijk Verbond

70 H. Hart van Jesus

Kindsheid

St. Pieters-penning

H. Rozenkrans, Rosenkrans, Aartsbroederschap van de Rozenkrans, levende Rozenkrans

Zoeten Naam Jesus

bronnen

[1858] handboekje voor de zaken der R. K. eeredienst. [p. 1]

[1859] Handboekje voor de R. K. Eeredienst [p. 149]

Register A van ons Bisdome

80 van der AA: woord d. S.; Beschrijving van Breda;

Coppens, J.A.: Beschrijving van het Bisdome van 's Bosch; nieuwe Beschr.;

Gramajje: Antiq. Bred.;

Mgr. F.X. de Ram: Sijn. Act. Ep.; Sijn. Act. Dioce. Antv.; Hist. Episc Antv.;

bouwmaterialen

85 [**Aardenburg**] Hij moest de kerk met nieuwe schuld bezwaren door het ligten van geld,
voor den voorn. Aankoop noodig. Later heeft deze pastoor eene zeer schoone en groote
kerk gebouwd, in den echt gothischen stijl; (a.)

90 (a.) Hij was op het gedacht gekomen, om zelfs steen te bakken, en dit naar wensch
uitgevallen. De weled. Heer CHARLES MICHEL HUGUES JOSEPH VAN DER CRUIJSSE DE WAZIERS,
een goed katholijk van *Rijssel*, eigenaar van de Hofstede, bewoond door P. B. VAN
DAMME, gaf verlof op dat hof zoo veel steenen te bakken, als voor den bouw der kerk
noodig waren, -- zijnen grond daartoe gebruikende. [p. 400]

95 [**St. Jan-Steen**] (a.) Dat de nieuwe kerk van St. Jan-Steen uit eigen gebakken steen is
opgetrokken, blijkt uit een steen, die buiten in de muur der kerk geplaatst is en
waarop men leest:

D. O. M.

Den één Algoeden Opperheer,

Ben ik, *St. Jan Baptist* te eer,

100 Van steen uit eigen grond gesticht.

Vraagt gij, wie 't werk heeft opgericht?

Het staat hier tot gedachtenis,

Tot heil en Zielen-lafenis.

HENRICUS MERTENS, pastoor.

105 (hier volgen de namen der kerkmeesters.) [p. 574]

[**Oosterhout**] Men wil, dat de Heer van Breda tot den opbouw van dezen toren de leem
uit zijne heide heeft gegeven, om daarvan de noodige steenen te bakken. [p. 42]

kerkelijke attributen en meubilair

- 110 **[Hulst]** Voorheen was aan de noordzijde van het koor het marmeren praalgraf van
LEODEGARIO CARDON, eertijds Pasoor alhier; doch ook dit gedenkstuk is even als de
andere van latere dagtekening, verdwenen, en - de plaats, waar het gestaan heeft,
wordt in dat deel, welk de R. katholieken gebruiken, nog slechts aangewezen door
115 eenen blaauwen hardsteen in den muur, in eene kapel, omtrent achter het hoog-altaar,
gemetseld; doch waaruit het opschrift, hetwelk in koperen letters in het schild
schijnt te hebben gestaan, zoo mede de wapens en verdere versierselen, door de
schendige hand der Franschen zijn weggekapt en vernietigd. [p. 490]
- [Lepelstraat]** *Zilveren crucifix.* (a.) Daar is nog een houten bord van dien tijd met
het Ave Maria, mitsgaders eene toeslaande schilderij op paneel, verbeeldende van
120 binnen een Bisschop met nonnen, van buiten de inneming van *Jerusalem* in den kruistogt
van LODEWIJK. [p. 3]
- [Nieuw-Namen]** Den 1 Maart had er eene Missie plaats en ter dier gelegenheid werd eene
klok present gedaan, alsook eene nieuwe kruisweg; terwijl later door anderen
verschillende giften werden gedaan, als eene Godslamp, altaren, predikstoel en
125 kerkgewaden, enz. zoodat in de eerste behoeften ruimschoots is voorzien, en de
Pastoor, met gegronde reden God mag bedanken voor den goeden uitslag en de
gewenschten voortgang in alles. [p. 537]
- [Oosterhout]** Hij schonk, met zijne gemalin CLAUDE DE CHALONS, prinses van Oranje, het
fraaije gestoelte op het koor in de ten jare 1501 gebouwde en in 1504 gewijde kerk.
130 [p. 65]
- [Prinsenhage]** Het ameublement eenvoudig en sprekend, doch niet drukkend, (zoo als men
in vele, overigens prachtige kerken aantreft, waar het sierlijke der constructie met
hare bogen en lijnen, door theatrale en bedriegelijke versieringen verborgen wordt,)
beantwoordt onder alle opzichten aan de bouworde: de altaren, rijk gebeeldhouwd of
135 kunstig gepolychromeerd, zijn meest alle van vleugelen voorzien, evenzoo het rijk
orgel, - een prachtige doopvond, - de kruisweg met zijne levendige kleuren, -
sierlijke Godslampen en lichtkroonen, - de predikstoel, waarop men vier kerkleeraren
ziet, - eenvoudige doch doelmatige biechtstoelen, - communiebank, in één woord: alles
140 noemt ons den genialen ontwerper, en doet duizenden vreemdelingen derwaarts stroomen.
Vooraf staat een ieder verbaasd en wordt als betooverd bij de intrede in het
kerkgebouw, als hij in het keurig geschilderd priesterkoor zijne oogen werpt op de
negen groote vensters, voorzien met rijk uitgevoerde gebrande glazen van den bekenden
Nicola van Roermond. [p. 126]
- [Rijen]** (a.) Den 16 Februarij 1763 hebben dieven (naar men zegt waarschijnlijk
145 joden, die te Bommelen woonden) omtrent 11 ure des nachts met geweld de achterdeur
van de pastorie opengebroken en weggestolen den schoonen inboedel van den pastoor
CORN. LEIJSSSEN of LENSSENS, het linnegoed, geld en zilverwerk; zij hebben mede uit
dit huis medegevoerd al de H. Vaten, - twee Ciborie's, de reliquiën van den H.
BLASIUS en van de H. APOLLONIA, een zilveren schotel en zilveren Ampullen en velerlei
150 andere zilveren voorwerpen die uit godsvrucht geofferd waren, - zilveren kruisen,
handen en armen, mitsgaders de H. Hostiën die in de groote Ciborie waren, nadat zij
de handen en voeten van den Eerw. Pastoor en van de meid gebonden hadden. Eheu, eheu!
Staat achter dit verhaal in het Archief, dat te *Gilze* berust. [p. 156]
- [Rozendaal]** Inderdaad de eerste kapel was tot zoo grooten tempel herbouwd, dat er
155 nauwelijks een grootere of schoonere in het platte land gevonden werd; toen deze
tempel in het jaar 1571 nog ongedeerd stond, prijkte deze met ongeveer twintig
Altaren, die of geschilderd of uit enkel albaster gebijteld waren. Men vond er een
tabernakel, uit onderscheidene steenen kunstmatig en kostelijk gebeeldhouwd, van
boven tot onderen met echt goud belegd zoodat het met dat schoone tabernakel der
160 Abdij van Tongerlo kon vergeleken worden. Daar was een zilveren Ciborie, fraai
verguld, die f3200 gekost had, welke later met toestemming van den Pastoor is
verkocht, om voor de opbrengst derzelve een uurwerk aan te koopen: dit is gebeurd;
doch het is, toen de inwoners balling waren, in de handen der boeven gevallen. [p.
178]
- 165 ; in 1594 werd het met 5 altaren en zoovele nieuwe schilderijen zeer plechtig
versierd; de Doopvont en alles wat tot de goddelijke dienst behoort, was in
betamelijken staat. [p. 183]
- (b.) In deze kerk lag, zoodra men de middelste deur van het hooge koor inkwam, een
grauwe zerk, waarop in de rondte te lezen stond:
170 ... begraven JAN RAESSEN van *Lijekercke*, die sterft Ao XIIIc en LII den XXIII dach in
November.
In het midden zag men het Wapenschild van *Liedekerke*. - Men heeft vroeger altijd
gemeend, dat deze zerk op het graf lag, waar eertijds de pastoors begraven werden.

[p. 183]

- 175 **[Rucphen]** Onder hem is eene nieuwe kerk gebouwd, wat het opschrift getuigt van den grafzerk, die, bij dien van mijne dierbare moeder JACOBA VAN BECKHOVEN, in het middenpad der kerk gevonden werd. J. DAM is alhier overleden den 26 Februarij 1826, in den ouderdom van 66 jaren 11 maanden en 9 dagen. [p. 214]
- 180 **[Sprundel]** Aan den ingang van dezelve lag een groote blaauwe zerk met een opschrift. (a.)
(a.) Het opschrift was: "Hier leit begraven Jacob Adr. Peteren, Hoofdman van de Coloveniers gulde. Sterft den 11 Febr. 1636". (Zie P. NUIJTS, *Beschr. Der gemeente Etten, Leur en Sprundel* bl. 16.) [p. 218]
- 185 **[Steenbergen]** Insgelijks is het inwendige der kerk door de gedurige bemoeijing van den toenmaligen Pastoor J. C. VAN ETTEN en de milde giften en geschenken van eenige ingezetenen, inzonderheid van eene Jufvrouw ELIZABETH DE WIT j. d., merkkelijk verbeterd en kostelijk versierd, als: door een nieuwen vloer. - door een tweeledige marmere Communiebank, - een nieuw orgel, - een nieuw gebeeldhouwde predikstoel, die de bekeering van den H. PAULUS verbeeldt; - door 6 kolossale zilveren lusters, - 12 zilveren kandelaars, - een prachtige zilveren Godslamp, - 2 geschilderde glasramen; -
- 190 alsook door beelden; vooreerst in het presbijterium, : het beeld van den H. Franciscus van Assise, - van Antonius de Padua, - van den H. Joseph, - van den H. Aloijsius, - en van Moises en Aaron boven het hoofd-Altair. -
- 195 Wijders in de kerk vindt men de beelden van den H. Gummarus, - van den H. Willibrordus, - van den H. Franciscus Xaverius, - van den H. Bernardus, - van den H. Joannes den Dooper, - van den H. Petrus; en wederom de beelden: van de H. Elizabeth van Hongarie, - van de H. Maagd Maria, - van de H. Lucia, - van de H. Apollonia, - van de H. Lucia, - van de H. Barbara, - een fraaije groep van de H. Familie (gebeeldhouwd) terwijl de leden, voorzien zijn van een rijk vaan, door dezelve
- 200 aangekocht. [p. 248]
- [Vlissingen]** Bij het zoogenaamd *Jerusalem*, dat weleer in de kerk gevonden werd, hing een ouderwetsch *Wapenbord* met het jaartal 1264, naar men verzekerd uit de kerk van *Oud-Vlissingen* herwaarts overgebracht. (a.) [p. 463]
- 205 **[Wagenberg]** In de kerk is geen gewoon orgel, maar een harmonium, dat zeer wel voldoet. Merkwaardig is in deze kerk de kostelijke en sierlijke zilveren vergulden Remonstrantie; dit allerprachtigst stuk is afkomstig van het Nonnenklooster *St. Catharinen-dal te Oosterhout*. [p. 291]
- 210 **[Wouw]** Weleer stonden op het koor kostelijke gestoelten en deszelfs trappen een sierlijk gevaarte uit gebijtelde en gepolijste steen vervaardigd waarop het orgel met een groot kruis geplaatst was. [p. 304]
- Intusschen hebben de Roomschen het hoog koor met de zijkooren alleen ten gebruike gehad, totdat zij den geheelen beuk der kerk, in het jaar 1823 hebben opgebouwd. Opmerkenswaardig is het, dat het hoog Altaar dat in 1639 vervaardigd is onder de gereformeerden altijd is blijven staan, - grootendeels bedekt met de *tien geboden* en
- 215 met den *preekstoel*. De kerk zooals ze thans is, mag men nog prachtig noemen en vooral om hare veelvuldige versieringen. Zij is voorzien van vijf altaren, 4 schoone biechtstoelen en een preekstoel, wiens voetstuk uit beelden bestaat, die door deskundigen hoog geschat worden. Het hoog altaar prijkt met een fraai schilderstuk. De kerk pronkt inzonderheid met een *kostelijk gestoelte*, - met eiken-houten
- 220 kanonikenbanken, versierd met uitmuntend snijwerk en tweeëntwintig beelden van Heiligen, die even als nog acht andere dergelijke beelden, aan de biechtstoelen, in de zijkooren geplaatst, meesterlijk gesneden zijn, naar men zegt, door een monnik uit het klooster van *Schel*. Dit gestoelte en de beelden zijn herkomstig uit de Abdij van *St. Bernard*, aan de Schelde, waar zij vroeger geplaatst zijn geweest: doch met de troebels en omwentelingen zijn ze uitgebroken en geborgen, onder anderen naar men zegt op den toren van *Antwerpen*, vandaar in rustiger tijd overgebracht naar *Gastel* en later naar *Wouw*, waar ze sedert bijna een halve eeuw de kerk versieren. [p. 308]
- 225 **[Klein-Zundert]** In 1843 is in de kerk een Kruisweg opgericht en in 1853 een schoon Orgel in dezelve geplaatst. In 1859 zijn de zitbakken (hier zoo genoemd) door wagenschotten banken voor de mannen en door fraaije stoelen voor de vrouwen
- 230 vervangen; de oude ramen moesten plaats maken voor ijzeren en de roode plavuizen vloer moest ruimen voor een echt arduinen. Het altaar werd op nieuw gemarmerd en de 6 overoude en bijna verteerde schilderijen werden door de gebroeders WILLEKENS AZ. Te Groot-Zundert kunstig en voortreffelijk gerestaureerd; zoodat die kerk voor 't
- 235 oogenblik een zeer net aanzien heeft. [p. 343]

kerkelijke jurisdictie

Ecclesia media, van den tweeden rang

240 quarta capella, vierde kapel, eene kerk van den derden rang
 vicaria perpetua
 deservitor
 bacelier formeel

kerkgebouw

245 **[Nispen]** De zaken bleven op dien voet tot het jaar 1797, wanneer de Katholijken het schip der kerk terugkregen, terwijl het andere gedeelte, door een dubbel met turfmul gevuld schot, daarvan afgescheiden, nog ten gebruike der Hervormden bleef: eerst in 1828 is door de katholijken het koor, tegen betaling van f500, van de Hervormden gekocht, wanneer het oost weggeruimd en het koor met het schip vereenigd is. [p.28]

250 **[Oosterhout]** Wanneer Oosterhout bepaaldelijk eene parochie is geworden, blijft voor als nog onzeker. Van de tegenwoordige kerk vindt men aangeteekend, dat zij, met den toren, zou gebouwd zijn in den jare 1313; doch is dit waar van de kerk, zoo vermeent men evenwel, dat de toren van eene latere eeuw is, te rekenen naar de wijze van

255 bouwen. Vroeger wist men niet beter; doch hiertegen pleit het opschrift: "1319", in het jaar 1869 ontdekt boven den ingang van den toren. Zul een gevaarte toch, als die toren is, veronderstelt den gelijktijdigen aanbouw van de kerk. Dit maakt het zeer waarschijnlijk, dat beide in het begin der 14e eeuw gebouwd zijn. Het is een zeer dikke, zware, stompe toren die, naar men denkt, nooit voltrokken is geweest; dan uit de zwaarte der grondvesten en van het verder getimmerte, kan men

260 genoegzaam opmaken, dat, ware deze tot volkomenheid gebragt, zijne hoogte zeer aanmerkelijk zou zijn geweest. [p. 42]

[Sluis] Zij was een der fraaiste gebouwen, welke de stad in vorige tijden versierden, en de grootste kerk, die in Staats-Vlaanderen gevonden werd, zijnde lang 104 eel., breed ruim 30 ell., en in het kruis 50 ell.

265 Het was eene kruiskerk, waarvan het schip en het koor uit drie beuken bestonden, die door pilaren gescheiden werden: onder den toren was een portaal tot ingang, rijkelijk met nissen voorzien, die voor de reformatie met eene menigte van beelden prijkten. De toren aan de voorzijde geplaatst, scheen bestemd te zijn, om hooger opgetrokken te worden; daarin hing eene zeer zware welluidende klok, om welke te luiden vier man

270 noodig was. Van binnen was het gebouw niet somber maar licht en luchtig. Ook hier trof men eertijds de Altaren aan van verschillende gilden, die zeer veel bijdroegen tot den inwendigen luister der kerk. [p. 587]

[Sprundel] De kerk, aan den H. JOHANNES BAPTISTA toegewijd, is in vroegere jaren afgebrand, doch later weer opgebouwd in den vorm van eene kruiskerk: dan na den

275 Munsterschen vrede in 1648 door de hervormden den katholijken ontnomen, is zij, bij gebrek van het noodig onderhoud, zoodanig in verval geraakt, dat in het laatste der vorige eeuw er boomen in het kruiskoor groeiden, waarvan alleen de muren waren staan gebleven. [p. 219]

[Terheijden] Deze kerk is een vrij zwaar kruisgebouw, met eenen dikken stompen toren, waarop gedurende de Belgische onlusten eene telegraaf geplaatst was; zij erkent thans den H. Antonius als beschermheilige. Die kerk is een net gothisch gebouw van ruim 40

280 ellen lengte, breed 18 ellen. Zij werd in 1639 door de Hervormden ingenomen, ... [p.258]

kerkhof

285 **[Biervliet]** en eene St. Nicolaus-kerk, die gestaan heeft, waar tegenwoordig het gemeente-kerkhof ligt, hetwelk voor een gedeelte de Katholijken, en voor het andere gedeelte de Protestanten in gebruik hebben voor begraafplaats; eene haag scheidt de beide kerkhoven. [p. 416]

290 **[Hoofdplaat]** Zij staat in de kom der gemeente, op eene andere plaats, ongeveer dertig ellen van de plaats waar de vorige stond, die geheel weggeruimd is en waarvan de grondslag thans bij de begraafplaats gevoegd is. [p. 484]

Eindelijk heeft de parochie een bijzondere kerkelijke begraafplaats, die den 26 April 1801, door de Deken van *Eecloo* F. MOUFFART, ingezegend is. [p. 485]

295 **[Hulst]** Rond het geheele gebouw was een, met muur omringd, kerkhof, waarop echter sedert het jaar 1829 niet meer is begraven, alswanneer, even buiten de Dubbele-poort, eene nieuwe begraafplaats is aangelegd, van welke ongeveer drie vierden aan de R. Katholijken en de overige ruimte aan de protestanten tot rustplaats verstrekt. In den

300 jare 1841 is de muur rondom het oude kerkhof afgebroken en het terrein met opgaande linde boomen omringd, terwijl het met partijen bloeiend heestergewas smaakvol aangelegd en beplant is. [p. 492]

[Neuzen] Op het algemeen burgerlijk kerkhof is een deel voor de katholijken afgescheiden, en dit gedeelte is door den Landdeken, op den zelfden dag, als de kerk,

gewijd. [p. 518]

- 305 **[Oosterhout]** (b.) Deze kerk heeft rondom zich een groot kerkhof, met eenen muur omgeven; terwijl een deel van hetzelfde de marktplaats uitmaakt, langs de straat en rond de vischmarkt met lindenboomen fraai beplant. [p. 46]
- [Oudenbosch]** ; terwijl in 1844 den 31 Julij Mgr. VAN HOOIJDONK het vergrootte kerkhof consacreerde. [p. 104]
- 310 **[Sprundel]** De begraafplaats ligt van ouds rondom de kerk, en is, met de kerk, ingezegend, den 12 December 1857, door F. VAN DEN KIEBOOM, Pastoor en Landdeken van Etten. [p. 221]
- [Ulicoten]** De begraafplaats bevindt zich rondom de kerk, wel omheind met haag en muur, ingewijd door G. VAN GORP zaliger gedachtenis, Deken en pastoor te Rijsbergen. 315 [p. 277]
- [Ulvenhout-Ginneken]** Het kerkhof ligt tegen de kerk, ingewijd door den voormaligen Vikaris. Vroeger werden de dooden van *Ulvenhout* te *Ginneken* begraven. - Onder de parochie *Ulvenhout* zijn de volgende gehuchten *Ulvenhout*, *Geersbroek*, - *Notzel*, - *Couwelaar*, - *Strijbeek*, - *Grazen*, - *Galder*, - *Heersel*. [p. 286]
- 320 **[Wagenberg]** In het jaar 1856 is de kerk merkkelijk vergroot en verfraaid; daartoe is de oude pastorij, die achter de kerk stond, afgebroken en een schone nieuwe pastorij nevens de kerk gebouwd; terwijl ook in hetzelfde jaar eene nieuwe begraafplaats achter den tuin van den pastoor is aangelegd. [p. 291]

325 klokken en uurwerk

- [Aardenburg]** (b.) Het contract tusschen de Aardenburgsche Burgemeesters en de oudste bekende klokkenmakers van Vlaanderen JAN DRAGEN en JAN VAN COLLOC, nopens het maken van gezegd uurwerk, dagteekende den 10 Februarij 1397, vindt men in zijn geheel in de *Bijdragen* voornoemd d. 1, bl. 156, uit de *stedelijke Archief van Aardenburg*, ne 42. - 330 De uurwerken, eerst slechts in de kloosters te vinden, gelijk het eerste Slaguurwerk omstreeks 1120 vermeld wordt in de *Usages de l'ordre de Citeaux*, begonnen in de 14e eeuw ten nutte van 't algemeen vervaardigd te worden. HUBERT, prins van Carrara, bragt de eerste openbare klok te *Padua*. Te *Bologna* kwam er eene in 1356; kort daarna te *Straatsburg*, *Kortrijk*, *Spiers*, *Venetie* en elders. En treffen wij zulke uurwerken 335 reeds in die zelfde eeuw te *Sluis* en te *Aardenburg*, zoo behooren deze onder de oudste, zoo niet van Europa, althans van Vlaanderen. (*Bijdragen*, ib. bl. 161.) [p. 373]
- (a.) Daar door den Doornikschen Bisschop PHILIPPUS VAN ARBOIS, in den jare 1366, bepaald werd, dat men in alle parochiekerken bij het vallen van den avond het 340 driemaalig geklep ter eere van MARIA moest doen hooren; zoo laat het zich vermoeden, dat dit bevel ook te *Aardenburg* is uitgevoerd en er derhalve eene klok was, die hiertoe gebezigd werd: welligt heeft die klok den naam van "*Salveklokke*" ontvangen, dat is *Salve - ave MARIA - wees gegroet MARIA klok*; omdat dit verheven gebed, - *het wees gegroet...*, telkens bij het kleppen van die klok knielende moest gebid worden 345 ter verkrijging van de 20 dagen aflaat, door voornoemden Bisschop verleend. Nu het is op die klok dat het bedoelde uurwerk moest geplaatst worden. (Zie *Bijdragen*, ib. 163-164.) In de "*Summa statutorum sijnodal, cum praevia sijnopti vitae Episc. Torn. etc. (Insulis, 1726,)* pag. 75, cap. 18 zegt de Bisschop: 350 *Statuimus, quod in singulis Ecclesiis parochialibus circa crepusculum (noctis) ob reverentiam B. Mariae Virginis gloriosae pulsetur ter campana cum medio intervallo, dantes viginti dies indulgentiae omnibus vere paenitentibus et confessis, qui ter Ave Maria dicent flexis genibus illá horá.* Hetzelfde werd door Bisschop FERRICUS DE CLUGNIJ verordend in de statua sijnod. Van 1481, met bijvoeging dat hij er zelf nog 355 10 dagen aflaat bij deed. Evenzóó in 1520. Zie p. 94 en 146.
- Zoo leest men ook in BOWER, *Hist. der Pausen*, d. 7. bl. 398, dat Paus CALIXTUS III in 1458 eenen aflaat vergunde van 3 jaren aan al degenen, die bij het kleppen der klok omtrent den middag 3 *Pater noster's* en 3 *Ave Maria's* voor den voorspoed der 360 Christenwapenen tegen de Turken zouden lezen. In het kort zij hierbij aangemerkt, dat eindelijk in alle Roomsche landen de gewoonte ontstond, die nog op den huidigen dag plaats heeft, van het kleppen der klok 's morgens, 's middags en 's avonds, dat de *Angelus* genoemd wordt, als bekend is. [p. 374]
- [Hengstdijk]** In de toren, van een slaguurwerk voorzien, hangt eene luiklok, die de grootste is van geheel Hulster-Ambacht. Blijkens een daarop geplaatst randschrift, is die klok in 1669, door de regeering van voornoemd Ambacht en door de kerkmeesters der 365 gemeente geschonken. (a.)
- (a.) Bij den inval der Franschen in *Staats-Vl.*, ten jare 1794, is deze klok, welke zij voornemens waren zich toeteegenen, uit den toren genomen, en eenige jaren lang, door zekeren PIETER DE SMET, landbouwer aldaar, in eene schuur bewaard geworden. [p. 468]

- 370 **[Hoek]** De hervormden hebben hier een kerk gesticht, in de plaats van een voormalig
bedenhuis, in 1602 gebouwd. De kerk is thans van een kloktorentje, met slag en
uurwerk voorzien. De klok, welk weleer in den toren van het verdronken Vremdijke
375 hangt, tot opschrift hebbende: "MARIA heet ic en sal bevriën - den armen zondare
tallen tiën - ghegoten in de jaar † X Vc † 3 †", - waarschijnlijk XVc 3, dus 1503.
[p. 522]
- [Hulst]** Boven de kap is eene tweede omgang, boven welken een goed uurwerk en
klokkenspel, het eenige dat in Staats-Vlaanderen gevonden wordt, is geplaatst,
380 bestaande, behalve de urklok, uit 28 klokken, meestal gegoten uit de spijs van de
gesmolten en gebersten klokken, bij den laatsten brand vergaderd. Voorts hangt in den
toren nog eene welluidende luiklok, te *Hulst* in het jaar 1822 gegoten. Boven het
klokkenhuis verheft zich de peer en het kruis, waarop een vergulde Nederlandsche
leeuw prijkt.
- 385 Een noodlottige ramp heeft andermaal de stad *Hulst* getroffen; in den nacht van den 1
Sept. 1876 ten half twee ure is het bliksemvuur in den toren, in de peer beneden het
kruis geslagen, wat ten gevolge heeft gehad, dat de toren en de drie daken van het R.
kath. Gedeelte der kerk totaal zijn afgebrand, terwijl de groote en al de kleine
390 klokken van het carillon geheel of ten deele gesmolten neêrgevallen zijn: het deel
der kerk wat door de protestanten wordt gebruikt is echter slechts eenigermate
beschadigd. [p. 494]
- [Oostburg]** (c.) De groote klok, die 1058 oude ponden weegt, is afkomstig van het dorp
Vlake, in *Zuidbeveland*, en de kleine van het slot der Heerl. *Nieuwvliet*. [p. 541]
- 395 **[Prinsenhage]** Hoewel de aanleg van den toren plomp en smakeloos was, heeft toch de
kundige ontwerper, de Architect CUIJPERS denzelven een sierlijken vorm gegeven: vier
kleine spitsen omringen de grootere naald; - hij heeft eene hoogte van 70 meters. -
Een net electriek uurwerk uit de fabriek van MACHIELS van *Mechelen*, het eerste in
geheel Noord-Brabant, voldoet uitstekend om zijne juistheid en eenvoud van regeling,
400 terwijl drie klokken uit de fabriek van FRITSE van *Aarle-Rixel*, (de grootste ter
zwaarte van 3400 halve Ned. Ponden) om hun prachtig accoord in es een uitnemen
schoon effect maken. [p. 123]
- [Rijen]** : op de klok, die in den toren hangt, leest men het volgende opschrift:
Magdalena ben ic, ghegoten van Jacob Magbenens te Mechelen, int jaar ons Heeren
MCCCCXXXII (1532); maar dit bewijst niets voor den tijd der bouwing van de kerk, dan
405 dat zij reeds vóór het gem. jaar 1532 bestond. [p. 152]
- [Rucphen]** Den 24 Febr. 1632 schreef de Markies van *Bergen*: "Gezien "gehoort... en
geconsidereert, dat de klokke hier geëijscht, sal "mogen dienen, soo tot
vermeerderinge van den Godtsdienst, om "onse goede ondersaeten daarmede te
waarschouwen als de selve "sal beginnen, alsmede...; soo accorderen wij mits dezen,
410 tot "secours van inkoop der materialen, daertoe van noede, 400 guld. "hollants
eens... (in twee termijnen uijt te keeren, 1e. bij den "aankoop der materialen, 2e.
Na 't ophangen der clock in den "toren te *Rucphen*.) gesien op onsen *Huijse Boxmeer* 24
Febr. 1632". [p. 211]
- [Sluis]** Hij is met een uurwerk en eene soort van spelwerk voorzien. Het is om de
415 beroemdheid van dit laatste, dat ik hier van het stadhuis en den toren gewag maak.
Het zoo beroemde *Klokkenspel* is van buiten zichtbaar; het schijnt meer te dienen tot
waarschuwing van den op handen zijnden slag der klok, dan ter veraangenaming; het is
noch door schoonheid van geluid noch door kunstige bewerking beroemd. Een houten
Beeldje, gewoonlijk *Jantje van Sluis* geheeten, in oude Spaansche kleeding, met een'
420 hamer in de hand, staat naast 3 bellen komt in beweging, en slaat op dezelve, voordat
de uren worden aangegeven: - en dit is het zoogenaamde spelen. (b.)
- [Sprundel]** [...] eene fraaije *Kruiskerk* een groot en sterk gebouw met eenen tamelijken
toren, waarin twee klokken hingen, van welke de grootste met den beuk der kerk van
den toren tot het kruis, voortijds stond ten lasten der Abdij van *Thoor* en door haar
425 moest onderhouden worden. (c.)
(c.) In het jaar 1614 hebben de ingezetenen van *Sprundel* de tienden, die aan de Abdij
van *Thoor* was, van haar in beslag genomen, totdat zij de groote klok, toenmaals
geborsten, met den aankleve van deze, zou doen herstellen en in behoorlijk gebruik
brengen. Dit blijkt uit een protest dienaangaande van den 10 April van dat jaar, zegt
430 de *Chron. Van Breda*, Ms. bl. 127, en volgens P. NUIJTS in 1619. [p. 216]
- [Steenbergen]** Weinig tijd daarna is er een uurwerk in den toren geplaatst, terwijl er
twee groote klokken (door wijlen Mgr. VAN GENK gewijd) en een kleine bengel in het
kerktorentje gehangen zijn; eindelijk ziet men er een fraai bewerkt ijzeren hek voor
het front van kerk en toren. [p. 248]
- 435 **[Terheijden]** Het gebouw is eenige jaren later nogmaals deerlijk geteisterd; de

bliksem sloeg den 5 Junij 1671 in den toren, vernielde zijne spits geheel en al en gedeeltelijk het overige muurwerk, deed de klokken scheuren en half gesmolten, met het uurwerk, neerstorten en beschadigde voorts niet weinig het dak en het ruim der kerke zelve. [p. 262]

440 **[Teteringen]** (b.) Toen zij weder opgebouwd was, heeft de toenmalige kerkmeester ANTONIE JANSSENS VAN DIERSEN eene klok in het torentje gegeven, waarop staat het jaar 1632. VAN DIERSEN was regt voor het koor, onder het torentje begraven.

Op zijn graf lag vroeger een blaauwe zerk, waarop gebeeldhouwd stond eene klok met gemeld jaar daarop, en er onder: *Weet mij, verborgen in dit graf, - hier dank - den*

445 *klank - van deze klok, die ik eens gaf.* (V. D. AA, alsvoren bl. 131)
[Ulvenhout-Ginneken] (a.) Men zegt, dat deze brug haren zonderlingen naam ontleent aan eene legende, volgens welke de *Duivel*, in eenen donkeren nacht, de klok uit den toren te *Ginniken* in de Mark heeft geworpen, ter plaatse, waar thans de brug ligt. Men voegt er bij, dat deze klok zonder heilige wijding in den toren was gehangen. [p. 279]

450 In 1639 is de groote klok hergoten; zij kostten 1205 gulden 16 St. 6 penn. (Een ander Ms.) [p. 285]

[Weert] De oudste klok draagt het opschrift: "Maria, Doer Den Wille Dyn Bescherm se Die My Horende Syn". (Maria, bescherm door Uw voorspraak hen, die naar mijn stem luisteren). Zij weegt 1900 kg en heeft twee jaartallen, n.l. 1367 en 1692; in dit laatste jaar is n.l. de klok van 1376 hergoten. {Schetsen uit de geschiedenis van het land van Weert, p. 72}

455 **[Klein-Zundert]** In den toren hing eene klok, welke nog aanwezig is, en dit opschrift heeft: *Me fecit Joannes Sithoef 1628, Bruxellis*. Zij werd alleenlijk gebruikt bij begrafenissen, terwijl de lijken der parochianen rondom de kerk en die der Pastoors in het hooge koor derzelve ter aarde besteld werden. - [p. 341]

pastoor en priesterschap

465 **[Rozendaal]** (b.) Nadat het hatelijke plakkaat van *retorsie* was uitgevaardigd, en de geestelijken uit de *Meijerij* van 's Bosch en ook uit het Land van *Breda* en *Bergen-op-Zoom* moesten vertrekken, zijn er ook uit deze streken een aantal kinderen te Nieuwkuik gedoopt door den pastoor van *Drunen* of door eenen zendeling uit de orde der Predikheeren, met name JOANNES VAN DE WEEL. Men vindt onder de gedoopten, kinderen uit vele naburige plaatsen onder het Bisdom van 's Bosch en zelfs van ver afgelegen parochien, als van *Rozendaal* van *Terheiden* uit de Baronie van *Breda*. De Pastoor van *Drunen* of elk bevoegd priester kon te *Nieuwkuik* zijne diensten veilig verrigten, omdat deze gemeente niet onder de *Meijerij*, maar onder het prinsdom van *Luik* behoorde, en alzoo de vervolgingsmaatregelen op deze plaats niet toepasselijk was (J. A. Coppens als boven d. 3, bl. 221.) [p. 185]

475

pastorie

[Riel] ; dit alles is in 1872 weder geheel in eigendom aan de kerk terug gebragt. Dit terrein is met een beuken haag omplant, en op hetzelfde is eene nieuwe doelmatige pastorij gebouwd. [p. 149]

480 **[Klein-Zundert]** De pastorij, waarschijnlijk in het begin der 10e eeuw gebouwd, heeft in den loop der eeuwen zoovele veranderingen ondergaan, dat er van den eersten bouw misschien niets meer overgebleven is. In het jaar 1840 zijn de kleine ramen, met ruitjes in lood gezet, vervangen door groote schoone ramen. - In deze pastorij hebben in het jaar 1825 tot '27, wanneer de Seminariën gesloten waren, eenige jonge Levieten hunne eerste opleiding in Theologische kennis genoten bij en door den Pastoor W. VERMEULEN. [p. 343]

485

toren

490 **[Aardenburg]** Men weet slechts. Dat zij twee torens had, een middenschip en twee beuken, benevens een koor. Men trof er verscheidene Altaren en een' overvloed van kostbaarheden aan.

Op den noorder toren dezer kerk was reeds in 1397 een openbaar uurwerk. (b.) Dit is een der oudste openbare uurwerken van *Vlaanderen*. Dit kunststuk "altemale van ijsere, wel ende "suffisantelike, gaande, staande en slaande", moest gemaakt worden "op de *Salveklokke*, (a.) die hanghet op den noordre tor(en) van *onzer-vrauwe kerke*" (zoo luidt het contract deswegens opgemaakt.) Men liet het aan die kunstwerkers over, den wijzer in de kerk te plaatsen of aan 't algemeen het uur naar buiten te doen zien. Daarbij was bepaald, dat het Aardenburgsche "engien" (het uurwerk) "alzo groot, goed, scone en zoo zwaar weghende, als t'engien moest zijn "dat nieuwinghe (nieuwlings, onlangs) ghemaect es vup. de huurclocke te Slus".

500

Het stadsuurwerk te *Sluis* was dus van nog vroegere herkomst dan dat van *Aardenburg*: zij zijn twee der oudste openbare uurwerken van Vlaanderen. (a.) [p.373]

505 **[Oosterhout]** Het is een zeer dikke, zware, stompe toren die, naar men denkt, nooit voltrokken is geweest; dat uit de zwaarte der grondvesten en van het verder getimmerte, kan men genoegzaam opmaken, dat, ware deze tot volkomenheid gebragt, zijne hoogte zeer aanmerkelijk zou zijn geweest. [p. 42]

510 In 1714 bleven er nog slechts gedeelten van twee hooge torens over, waarvan eene door den domeinraad is afgebroken, terwijl de grootste toren, waarvan nog een hoek of twee zijmuren aanwezig zijn, zoude blijven staan. (a.) Dit gedeelte ziet men nog heden als een bouwval, maar ook als een gedenkstuk der oudheid, boven het hooge geboomte uitsteeken. [p. 59]

515 **[Prinsenhage]** De muur des torens is blijven staan, en daartegen is deze nieuwe kerk gebouwd. Aan den toren waren na de brand nog zichtbaar de teekens van de plaats, waaraan die kleine oude kerk (zij had slechts eene beuk) was verbonden: ook waren de galmgaten aan de Oostzijde verborgen in de kap der herbouwde kerk: hierdoor wordt het verklaarbaar, dat het vuur uit den, door den bliksem in brand gestoken toren zich zoo spoedig mededeelde aan de kerk. [p. 124]

520 **[Wouw]** (a) Op het laatst der vorige eeuw was het voorste gedeelte der kerk erg vervallen, en had ook de toren geene spits meer; (thans is er een korte spits op.) [p. 308]

525 **[Groot-Zundert]** De kerktoren is in den jare 1696 door den bliksem afgebrand en op kosten der Gemeente herbouwd. Den 28 Junij 1788 is door het onweer, de oostzijde van den toren andermaal beschadigd; de herstelling is wederom ten laste van de gemeente, den 10 Julij aanbesteed voor de som van f245. (a.) [p. 327]

uitbreiding aan het kerkgebouw

[Sprundel] H. Joannes Baptista te Sprundel, gemeente Rucphen

530 *[Deze kerk was de parochiekerk van de moeder van de schrijver van dit document, M. Bastiaansen die in Sprundel in 1922 is geboren en gedoopt, en tot haar trouwen in 1949 daar heeft gewoond.]*

535 In het jaar 1803 is het kruiskoor bijna geheel vernieuwd doch merkkelijk kleiner dan het oorspronkelijk geweest was. De onkosten zijn grootendeels uit vrijwillige giften gevonden. In het jaar 1857 is het deel der kerk tusschen het kruiskoor en den toren geheel herbouwd en veel verbreed, dervoege dat dit gedeelte thans de breedte heeft van de vorige zijkooren, en alzoo het kruis is vernietigd; tevens is het plafond van het koor vernieuwd en eene nieuwe Sacristij buiten aan de kerk getimmerd: het hoog altaar is achteruit geplaatst, waar vroeger de sacristij was, zoodat er nu een ruim presbijterium voor het hoog altaar is. De herbouwing is wederom meerendeels bekostigd uit vrijwillige mildadige giften der parochianen, die daartoe onder elkander eene
540 inschrijving van ruim 8,000 gulden hebben gedaan. Dit werk is aangenomen en daargesteld door JACOBUS VAN OEURS, timmerman en MARTIEN VAN KASTEL, metselaar, beide parochianen alhier, onder toezigt van den bouwkundigen PETRUS SOFFERS, van Ginneken. Kort daarna is inwendig mede schier alles vernieuwd; als: Zitplaatsen, Communiebank, Predikstoel, Biechtstoelen, enz. alles van beste wagenschothout, in den spitsvormigen
545 stijl: - dit alles werd aan de kerk geschonken. [p. 220]